

A MAGYAR MŰVELTETŐ SZERKEZET ESETKIOSZTÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ

1. Tipológiai bevezető

A nyelvek közötti összehasonlító vizsgálatok hálás témája a műveltetés. Ennek fő oka az a formai (morfológiai, szintaktikai) és tartalmi (azaz jelentésbeli) sokszínűség, amely olykor nemcsak két vagy több nyelv lehetséges megoldásainak egybevetésével, hanem egy-egy nyelv belső kifejezésbeli gazdagságának föltárásakor is megmutatkozik. A magyar műveltető szerkezetekkel és igeképzéssel foglalkozó újabb írások láthatóan fölismerték a kérdés jelentőségét, távlatait, mindazonáltal a hazai szakirodalom adósságaira, hiányosságaira kénytelenek fölhívni a figyelmet (Mikola 1999: 109; Komlósy 2000). Az a különös helyzet állt ugyanis nálunk elő, hogy a leíró nyelvészet korábbi csekély érdeklődése folytán elsősorban a nemzetközi, nemegyszer a magyar nyelvre is hivatkozó kutatási eredmények szembesítették napjainkra a hazai szakembereket a műveltetésben rejlő problémákkal.

Ebben a dolgozatban a kínálkozó részterületek közül a műveltető ige bővítményszerkezetét, az esetadást meghatározó feltételeket, illetőleg az erre vonatkozó szabályáltalánosításokat igyekszem áttekinteni, egymással és a nyelvi adatokkal összevetni, nagyobb súllyal kezelve a nyelvhasználat bizonyos jellegzetességeit, melyeket a ma elfogadott levezetés inkább csak kivételként tart számon. Mielőtt azonban mélyebben belemerülnénk a magyar adatok tárgyalásába, nézzük meg bevezetésként, hogyan vetődik fel ugyanez a kérdés a tipológiai tanulmányok tükrében, vagyis: milyen tendenciák jellemzik a világ nyelveit.

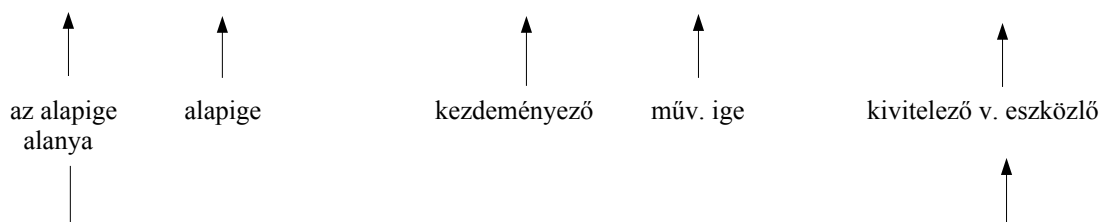
Formai oldalról három alapvető kifejezési módja van a műveltető eseménynek, nevezetesen az (i) analitikus (vagy szintaktikai), a (ii) morfológiai (szintetikus), valamint a (iii) lexikai (szuppletív) (vö. Comrie 1985: 331–2; Ackerman 1992; Komlósy 2000: 223–7). Az analitikus szerkesztés azt jelenti, hogy az evvel operáló nyelv olyan szintaktikai szerkezetet — a ragozó nyelvek szemszögéből: körülírást — alkalmaz, amelyben önálló predikátum fejezi ki a műveltető jelentést (illetőleg: különböző predikátumok a különböző jelentésárnyalatokat), és így megmarad az alapige alaki önállósága. Ez a mintája például az angol műveltetésnek, de másodlagosan él vele a szintetikus típusba tartozó magyar nyelv is, egyebek mellett az *eléri/hagyja, hogy..., ráveszi/kényszeríti* stb. igék segítségével. A morfológiai műveltetés során derivációs (képzési) folyamat megy végbe, melynek nyomán a kiinduló ige összeolvad valamilyen, a műveltetés kifejezésére szakosodott morfémával (a magyar nyelvben legtöbbször a

-(t)At-tal). A harmadik megoldás kiterjedtebb méretekben nem gazdaságos, hiszen külön (megtanulandó) alakpárokkal terheli meg a lexikont, az alapige mellé önálló lexéma státusú műveltető igét rendelve. Mégis, szinte minden nyelvben van (igaz, az említett okból csak szórványos) példa rá: *meghal* — *megöl, jön* — *hoz/(ide)hív, sír* — *(meg)rikat* stb.

Tartalmi szempontból általában szintén három főbb jelentésárnyalat között szokás különbséget tenni a műveltetés fogalmán belül (l. Hetzron i. m. 371–6; Komlósy i. m. 216–28): a (i) kauzatív (*indul/indít, fullad/fullaszt, forr/forral, forog/forgat, érik/érel, fő/főz, robban/robbant* stb.) egy esemény megtörténésének előidézését jelenti; a (ii) faktitív (*beszerel-tet* vmit vkivel, *gyakorlatoztatja* a katonákat, *megtornáztatja* a gyerekeket stb.) valamilyen cselekvés megtétele valakivel; míg a (iii) permisszív árnyalat (*sütteti* a hasát a napon, *kifolyatja* a vizet a kádból stb.) úgy írható körül, mint megengedni valaminek (ill. nem akadályozni meg), hogy kifejtse a rá jellemző aktivitást. Joggal beszélhetünk tehát a magyar nyelv kifejezésbeli gazdagságáról: mindhárom tartalmi és mindhárom formai csoportot szemléltetni tudtuk magyar példák segítségével.

A derivációt alkalmazó szintetikus szerkesztési típus főleg azért vonta magára a tipológusok figyelmét, mert a morfológiai művelet változásokkal jár az ige argumentumstruktúrájára nézve: megjelenik egy új, az alapmondatban kifejezett eseményhez képest külső szereplő, felvéve az alany grammatikai jegyét, s közben az eredeti alany szerepe megváltozik, más esetben kerül. A terminológia ismét magyar példán keresztül mutatható be a legegyszerűbben:

Pista bácsi megjavítja a rádiót. → *A szomszéd megjavíttatja a rádiót Pista bácsival.*

1. ábra

A produktív műveltetés terminológiája

Tipológiai összevetésben a kivitelező/eszközlő esetváltása sok hasonlóságot mutat a nyelvekben. Kézenfekvő például, hogy az alapige vonzatkerete (tárgyas/tárgyatlan volta stb.) kényszereket szab, továbbá, hogy a nyelvek általában nem szokták ugyanazt az esetet (főleg nem az alanyesetet) két különböző argumentum számára elérhetővé tenni egy mondatban. Ezt végiggondolva javasolta Bernard Comrie (1976: 263) úttörő munkájában azt az általános sémát, amely a főbb szintaktikai pozíciók hierarchiájára épül. Eszerint az alapmondat alanya a

hierarchiában soron következő, más bővítmény által el nem foglalt, illetőleg egyéb nyelvspecifikus korlátoktól nem tiltott vonzatot kapja meg a művelet végén, az alábbi rendnek megfelelően:

alanyeset > direkt tárgy > indirekt tárgy > más függő összetevő

Az így vázolt, univerzálisnak tekintett strukturális magyarázat illusztrálására gyakran a török nyelv példáját hozzák föl. A törökben ugyanis az intranszitiv alapige kivitelezője mindig tárgyesetű, a tranzitív mindig dativusba kerül, a ditranzitív (amely direkt és indirekt tárgyat is tartalmaz) vagy szintén dativusszal (ennek grammatikai megítélése nem egyöntetű), vagy a *tarafından* posztpozícióval van jelölve, mindenesetre nem zavarja az esethierarchia-elvű levezetést más, keresztező szempont (Comrie 1976: 263; 1981: 176).

A későbbi, kiterjedtebb nyelvközi vizsgálódások révén azonban már az 1980-as évek elejére világossá vált, hogy számos nyelv adatai kihívást jelentenek a csupán formai kritériumra támaszkodó eredeti elképzelés számára, mivel szemantikai árnyalatbeli különbségek gyakran eltérő esetkiosztással párosulnak (Saksena 1980; Cole 1983; Comrie 1981; 1985). A szóban forgó szemantikai különbség tisztázásában nagy érdemeket szerzett Hetzron Róbert (1976: 394) a *köhögtet*-féle magyar igékkel kapcsolatos megfigyelésével, mely szerint köhögtetni egy gyereket személyes segédlettel, például a hátát ütögetve lehet, köhögtetni valakivel viszony úgy, hogy megkérjük, tegyen így (mondjuk, az orvosi vizsgálat részeként).

Hetzron felismerése illeszkedik ahhoz a mintához, amelyet mások közt a japánban, az Indiában beszélt kannadában és a bolíviai kecsuában is megtaláltak, s amelyet Comrie (1981: 166–7; 174–6) úgy jellemez, mint fokozati eltérést a kivitelezőnek a végzett cselekvés fölötti kontrolljában („degree of control retained by the causee”). A japán szakirodalmi vándorpélda esetében az alapige intranszitiv; az *o*-val jelölt direkt tárgyeset (DT) áll szemben a *ni*-vel jelölt, az esethierarchiában alacsonyabb rangú esettel (IT), amely az indirekt tárgyak és passzív ágens kifejezésére szolgál:

(1) a. *Taroo ga Ziroot o ik-ase-ta.*

Taroo ALANY Ziroot DT megy-MŰV-MŰLT

’Taroo kényszerítette Ziroot, hogy menjen.’

b. *Taroo ga Ziroot ni ik-ase-ta.*

Taroo ALANY Ziroot IT megy-MŰV-MŰLT

’Taroo megkérte/rávette Ziroot, hogy menjen.’

Az összehasonlíthatóság kedvéért álljon itt a szintén sokat idézett török adat, amely azt mutatja, hogy a kétféle jelentést a török beszélő nem tudja alternatív esetválasztással megkülönböztetni (Comrie 1976: 263; 1981: 168–9; 1985: 331):

- (2) *Hasan öl-dü.* → *Ali Hasan-ı öl-dür-dü.*
 Hasan meghal-MÚLT Ali Hasan-ACC meghal-MŰV-MÚLT
 'Hasan meghalt.' 'Ali Hasan halálát okozta/megölte Hasant.'

A dravida nyelvcsalád déli ágába tartozó kannada nyelv annyiban más, mint a magyar és a japán, hogy nem az intranszitiv, hanem a tárgyias igék műveltetésekor él a szóban forgó különbségtétellel, illetőleg, hogy az ellentét a dativus (DAT, kevesebb kontroll) és az eszközeset (INSTR, nagyobb kontroll) között áll fenn:

- (3) a. *Avanu nanage bisketannu tinnisidanu.*
 ő-NOM én-DAT kétszersült-ACC eszik-MŰV-MÚLT
 'Megettetett engem kétszersülttel.'
- b. *Avanu nanninda bisketannu tinnisidanu.*
 ő-NOM én-INST kétszersült-ACC eszik-MŰV-MÚLT
 'Rávettem/elérte, hogy megegyem a kétszersültet.'

A bolíviai kecsuában szokatlan módon két tárgyesetű bővítmény is állhat a mondatban a nyelvtani helyesség sérelme nélkül, ami lehetővé teszi az accusativus/instrumentalis kettőséget tranzitív bázisú esetváltásnál is (l. Saksena i. m. 820):

- (4) a. *Nuqa Fan-ta rumi-ta apa-či-ni.*
 én Juan-ACC kő-ACC visz-MŰV-1SG
 'Juannal vittem a követ.' (kényszerítve)
- b. *Nuqa Fan-wan rumi-ta apa-či-ni.*
 én Juan-INST kő-ACC visz-MŰV-1SG
 'Rávettem/megkértem Juant, hogy vigye a követ.' (kényszer nélkül)

Az eszközlő feltételezett cselekvési szabadságán kívül van egy másik, széles körben elfogadott szemantikai paramétere a műveltetés tipológiájának: ez pedig az eszközlő és az akció végrehajtása közötti közvetlenség/közvetettség, amelyet leginkább a szuppletív formák kapcsán emlegetnek (*eltörni* vmit vs. *előidézni* vagy *nem akadályozni meg, hogy eltörjön*;

megölni vkit vs. *a halálát okozni* stb.). Comrie (1985: 333) úgy látja, hogy a közvetettség–direkt műveltetés skála korrelál az analitikus–morfológiai–lexikai kifejezőmód skálájával. Ez persze csak azzal a kitételrel lehet igaz, hogy az analitikus szerkezet lehetséges műveltető predikátumai közül kizárjuk a *kényszerít* jelentésével rokon igéket, azonkívül meglehetősen nehéz a hipotézist ellenőrizni, mert nem könnyen találunk olyan nyelvet, amelyben ugyanahhoz az alapigéhez lenne analitikus, szintetikus és szuppletív megfelelő is — tudniillik a szuppletív formák a nyelvi ökonómia végett rendszerint blokkolják a produktív képzést (vö. Komlósy i. m. 226–7). Talán mégis ilyen a magyarban az *elérte/rábeszélte, hogy hazautazzon* (indirekt módon) — *hazautaztatja* (pl. saját költségén) — *hazaviszi* (ő maga); a *ráveszi, hogy beszéljen* — *beszélte* — *faggatja*; vagy a *megkéri/elintézi, hogy nyilatkozzon* — *nyilatkoztat vele* (megkérve, rábeszélve) — *nyilatkoztatja* (mint riporter, személyesen) — *meginterjúvolja* (ez a legközvetlenebb).

2. Az esetkiosztás szabályai a magyarban

Figyelembe véve az esetek univerzálisnak tekintett erőrendjét, az első észrevétel, amelyet a produktív magyar műveltető szerkezet esetjelölésének szabályairól tehetünk, hogy a tárgyeset mellett a magyar nem a datívust, hanem az eszközesetet alkalmazza tranzitív alapige képzésekor. Mindez azért is meglepő, mert Mikola (1999) tudósítása szerint az uráli nyelvek is többnyire a datívusszal élnek, kivéve a finnt. Mint Mikola (i. m. 115) írja: „amikor a kettős akkuzatívusz elkerülése végett a causee-t datívuszba tesszük, a motiváció morfoszintaktikai. Más a helyzet az eszközhatározó használata esetében: ilyenkor a motiváció szemantikai tényezőkkel függ össze. A kifejezés módját az befolyásolja, hogy az eszközlő/kivitelező alany, a causee milyen mértékben ura cselekedetének, mennyire számít az együttműködésére a kezdeményező alany”.¹ Ehhez hozzátehetjük Saksena (1980) és Cole (1983) megfigyelését arról, hogy a tárgy- és részesesetű kivitelezők általában *patients*-jellegűek, míg az eszközesetűek inkább *ágensek*. Azt is érdemes lenne azonban megvizsgálni, hogy nyelvünkben az eszközeset szerepeltetése a datívus helyett nincs-e kapcsolatban a *-nek* alaki megterheltségével, illetőleg azzal a ténnyel, hogy a datívus a magyarban strukturális eset, így kevésbé alkalmas tematikus szerep kifejezésére, mint az inherens eszközeset.²

A magyar grammatikai leírások másik tisztázatlan kérdése a Hetzron által megfigyelt

---

¹ Ahogy az a Mikola professzortól vett idézetből is látszik, a magyar szakirodalomban a *kivitelező, eszközlő*, illetőleg a *kezdeményező* terminusok mellé gyakran odateszik az „alany” szót is. Ez a használat azonban az *alany* szokásos grammatikai jelentésének besugárzása miatt félrevezető lehet, ezért tartózkodni fogok tőle.

² Ez utóbbi felvetésért Kenesei István professzornak tartozom köszönettel.

köhögtet típusú példák státusa. Nem teljesen nyilvánvaló ugyanis, milyen körre terjed ki ez a változó, sőt még arról is eltérő vélemények vannak, hogy mi számít grammatikus vagy köznyelvi formának, és mi nem (vö. Hetzron 1976: 371; Ackerman 1994: 537). A továbbiakban ezt a kérdést járom körül részletesebben. Első lépésként tekintsük át a versengő leírásokat, amelyekben egyúttal a tipológiai bevezetésben látott esethierarchia-elvű, illetőleg szemantikai paraméterekkel is számoló megközelítések vetélkedését láthatjuk visszaköszönni.

2.1. Hetzron szabályáltalánosításai

A hazai szakirodalom említett adóssága megmutatkozik például abban, hogy régebbi leíró nyelvtanaink (MMNyR., MMNy.) egyáltalán nem szentelnek teret ennek a fontos és érdekes grammatikai kérdésnek. Hetzron tipológiai indíttatású tanulmánya foglalkozik először részletesen az esetadást meghatározó feltételekkel, és az alábbi, rangsorolt szabályokat állítja föl (i. m. 292–6).

A) Eszközesetbe kerül a kivitelező, ha már van a mondatban tárgyesetű összetevő (vagyis az alapige tárgyas volt):

(5) a. *Leveletírtattam a fiúval/*fiút.*

b. *Megcsináltattamaz órát az órással/*órást.*

B) Egyéb tárgy hiányában tárgyesetű az eszközlő, ha a műveltetés megengedő, előidéző jelentésű, vagy egy fennálló lehetőséget hasznosít (permisszív tartalom):

(6) *Csurogtattam a vizet/*vízzel.*

C) Tárgyesetű a kivitelező akkor is, ha élő, az alapige intranszitiv, és a műveltető forma a *meg-* igekötő révén fejezi ki a hatékonyságot, a cselekvés tényszerűségét (perfektivitás):

(7) a. *Megsétáltattam a fiút/*fiúval.*

b. *Megtelefonáltattama fiút/*fiúval.*

c. *Megnevettettem a fiút/*fiúval.*

D) A már megelőlegezett (és egyben legproblematisabb) csoport: ugyancsak intranszitiv alapú képzésnél a kivitelező eszközesetű, ha a műveltetés instrukció által valósul meg, míg ha a kezdeményező direkt módon közreműködik, vagy indirekten, nem az akció végrehaj-

tására utaló instrukcióval, akkor tárgyesetű forma jelenik meg:

- (8) a. *Köhögtettema gyerekekkel.* (megkérve, hogy tegyen így)
- b. *Köhögtettema gyereket.* (direkt módon beavatkozva)
- c. *Az árokba pisiltettem a gyerekekkel.* (megengedve, odaküldve)
- d. *Az árokba pisiltettem a gyereket.* (személyesen felügyelve)
- e. *Lemondattamvele az elnökségről.* (utasítást adva neki)
- f. *Lemondattamőt az elnökségről.* (kényszerítve/előidézve a megfelelő szituációt)
- g. *Az orvos mindennap egy órát sétáltatott vele.* (orvosi instrukció)
- h. *Az ápolónő mindennap egy órát sétáltatta őt.* (felügyelve rá)

Előzetesen értékelve Hetzron szabályait elmondható, hogy többféle tényezővel számol a vonzat végső formájának kialakításában: strukturálissal és szemantikai jellegűvel egyaránt. A C) feltétel azonban redundánsnak látszik (miért kellene külön szabály a *meg-* igekötős igéknek, illetve: mi a helyzet a többi igekötő viselkedésével?), a D) esetében viszont úgy vélem, jó úton jár a példapárok közti értelmi különbség bemutatásakor, ám kissé körülményesen, nem elég pontos terminusokban fogalmaz. Vannak azonkívül olyan igék, amelyeknél a D) szabály értelmében *-vel* ragos vonzatot várnánk, ha instrukcióadásról van szó, mégsem ezt támasztja alá a használat (pl. *leültet* vkit/*vkivel, *pihentet* vkit/?vkivel, *siettet* vkit/*vkivel). Hogy miért nem, arra a javasolt levezetés ismertetése után, a **2.4.** pontban visszatérek.

Hetzron intuícióját megerősíti Ackerman (1992; 1994) is, aki azt a háromirányú szemantikai ellentétet hangsúlyozza, amely egyfelől a D) kritérium alapján a direkt és indirekt párok, másfelől a C) kritérium alapján a direkt műveltetésen belül a perfektív (*meg-* igekötős) és folyamatos (igekötő nélküli) párok között áll fenn, utóbbiban az eredeti proposíció tagadható voltát illetően:

- (9) a. *Az orvos pisiltette a gyereket, de a gyerek nem pisilt.*
- b. **Az orvos megpisiltette a gyereket, de a gyerek nem pisilt.*

További tanulságos megfigyelés Ackermantól, hogy gyógyszerek vagy más vegyi anyagok (és (10b)-t látva tegyük hozzá: bizonyos társadalmi gyökerű motívumok) szintén előidézhetnek műveltető eseményeket:

- (10) a. *A gyógyszer/kóla pisilteti a gyereket.*
- b. *A divat vetkőzteti az embereket.* (Heti Világgazdaság, 1995. szept. 23., 49. old.)

A gyógyszer, kóla, divat stb. a magyarban — a tárgyesetből ítélve — közvetlen kiváltó okoknak, nem instrukciódóknak minősülnek, ami a szervezetben oldódó anyagoknál természetes, a divat esetében talán kevésbé. Mindazonáltal az efféle alanyok nem ágensek, ezért használati körük is meglehetősen korlátozva van. A perfekтивitás mint szempont pedig egyelőre nem tudni, hogy lényeges szerepet játszik-e a vonzatválasztásban.

2.2. Komlósy esethierarchia-elvű megközelítése

Komlósy (1992: 442) elemzése nyomán az újabb hazai szakirodalomban (ÚMNyt. 256–7; Komlósy 2000: 252; Keszler 2000: 86–7) a Hetzronénál egyszerűbb, tisztán formai kritériumra hivatkozó levezetés vált elfogadottá, amelyet maga Komlósy ekként összegez:

- (11) a. Ha az alapige tárgyatlan volt, akkor annak alanyi funkciójú szereplője a műveltető ige mellett tárgyi funkciót kap:

János dolgozik. → Feri dolgoztatja Jánost.

- b. Ha az alapige tárgyas volt, akkor alanya a műveltető ige mellett *-val/-vel*ragos vonzattá válik (Az eredeti tárgy a műveltető ige mellett is tárgyként funkcionál.):

János levelet ír. → Feri levelet írat Jánossal.

A (11)-ben megfogalmazott általánosítás tehát mindenekelőtt egzakt, strukturális jegyet használ föl: az alapmondat intranzitív/tranzitív voltát és a Comrie által vázolt esethierarchia elvét. A megoldás egyszerűsége folytán rokonszenves, mégis úgy vélem, Mikola (1999: 110) joggal kifogásolja, hogy az említett művek nem reflektálnak Hetzron szempontjaira, különösen a (8)-ban bemutatott példákra és a belőlük levonható következtetésekre, azonkívül viszonylag szegényes, nemegyszer vitatható nyelvi bizonyító anyagra építve általánosítanak.³ A (11a) szabályt szemléltető mondat megítélésem szerint maga sem agrammatikus instrumentális vonzattal, főleg a (12b)-ben látható szórenddel:

- (12) a. *János dolgozik. → Feri dolgoztatja Jánost. — Feri dolgoztat Jánossal.*

³ Komlósy (2000: 289) a *táncoltat* igével szemlélteti az egyargumentumú alapigéből képzett műveltető igék vonzatkeretének levezetését. A *táncol*-nak azonban fakultatív *-vel* vonzata van, amely blokkolhatja a kivitelező eszközesetét (l. *Mari táncolt Ferivel. → *Táncoltattam Marival Ferivel.*). A Magyar grammatika (Keszler 2000: 86) példái (*Máriát beszélteti az apja a nyaralásról*, ill. *Júliát hazautaztatta a férje az anyjához*) közül az elsőnél ismét a lappangó *-vel* vonzat okozza a zavart, a másodiknál pedig van egy — igaz, kicsivel általánosabb jelentésű — külön ige, amely természetesebben fejezi ki az instrukció általi kezdeményezést, mint az eszközeset: *Júliát hazaküldte a férje az anyjához*.

b. *Feri Jánossal dolgoztat (maga helyett).*

(12a)-ra alkalmazhatónak érzem Hetzron D) kritériumát: tárgyragos a kivitelező, ha Feri közvetlenül felügyeli János munkáját, de eszközesetű, ha nem avatkozik be direkt módon a szituációba, hanem pusztán utasítást ad Jánosnak a munkavégzésre. Hasonlóan vélekedik Dolovai (1993–94: 4) is a példa grammatikalitásáról és az értelmi különbségről.

Nem kell azonban egyéni intuícióra hagyatkoznunk a kérdés eldöntésében, hiszen a *dolgoztat* elég gyakori ige, így a rendelkezésre álló számítógépes korpuszokból könnyen fény deríthető használatának szabályszerűségeire. A (13)-ban következő szövegrészek, amelyek a *Heti Világgazdaság* (HVG) folyóirat 1993 és 1998 közötti teljes anyagát felölelő HVG Archív CD (HVG Rt., 1999)⁴ gyűjteményből valók, alkalmasak a releváns kontextuselemek kiszűrésére (a kiemelések tőlem valók: N. A. L.).

(13) a. *„A tankönyvek kiszállítása és a szülőkhöz való eljuttatása sokak szerint egyébként is a rendszer kritikus pontja. A nagy kiadók persze saját terjesztőkkel dolgoztatnak, a kisebbek viszont gyakran maguk csomagolják és postázzák a könyvküldeményeket, amely megoldásban Koller Lászlóné szerint eleve sok a bizonytalansági tényező.”* (Tankönyvpiac. Suli-buli: HVG 1994. augusztus 20., 98. old. Glossza: a tankönyvellátás és finanszírozás visszásságai, a fizetni kénytelen fogyasztók kiszolgáltatottsága.)

b. *„Mindezt hozzák magukkal azok a jó nevű nyugat-európai, főként német, osztrák és más speditőr-cégek, amelyek előszeretettel nyitnak irodát Budapesten, ám óvakodnak attól, hogy bejegyeztessék magukat magyar vállalatként. Ha mondjuk egy német nagyvállalat megtelepedett Magyarországon, szívesen dolgoztat olyan szállítmányozóval, akivel otthon már évek óta szoros kapcsolatban áll.”* (Speditőrök. Hol a nyereség?: HVG 1994. november 19., 69. old. Glossza: a szállítmányozási szakma Magyarországon: sok nagy európai cég kikerüli az adózást, nem jegyeztetve be magukat magyar vállalatként.)

c. *„A szoftverpiacon már évek óta »tényezőnek« számítanak az indiai szoftvercégek, amelyek között kis családi vállalkozástól kezdve mamutig mindenféle társaság megtalálható. És a nyugati multik szinte mindegyike jelen van Indiában,*

⁴ A HVG Archív CD-t Forgács Tamás tanár úr volt szíves rendelkezésemre bocsátani.

akár »saját jogon«, akár helyi partnere révén: a Texas Instruments, a Digital Equipment, a Motorola, a Siemens vagy az Unisys évek óta dolgoztat indiai fejlesztőkkel.” (Szoftver Indiából. Fejlődő fejlesztők: HVG 1996. április 13., 93. old. Glossza: a fejlődő országok között emlegetett India egyik legígéretesebb iparága a szoftverfejlesztés.)

d. „Különösen nagy a hiány minőségi asztalosmunkából, ezért — bármily meglepő — sok belsőépítész osztrák vagy spanyol asztalosokkal dolgoztat, illetve nyugati asztalosárut használ.” (Belsőépítészeti piac. Térkapcsolatok: HVG 1996. október 12., 75. old. Glossza: a belsőépítészeti piac belső viszonyairól, a megrendelésekről, a szakma vezető személyiségeiről, a pályáztatásról, árakról.)

e. „Az éhezés, a szegénység, a polgárháborúk és egyéb erőszakos cselekedetek miatt csupán tavaly 17 millióan kényszerültek elhagyni a hazájukat, és több mint 25 millióan voltak kénytelenek a saját országukon belül máshová menekülni; több mint 50 országban összesen 150–200 millióra becsülik azoknak a gyermekeknek a számát, akiket rendszeresen dolgoztatnak; csaknem 800 millió az alultápláltak, több mint 1 milliárd az abszolút szegénységben, további 1 milliárd a szegénység határán élők száma...” (Emberjogi konferencia Bécsben. Észak Dél ellen: HVG 1993. június 26., 7. old. Glossza: a világ sokasodó emberjogi konfliktusait a világszervezet regisztrálni is alig győzi.)

f. „Szorgalmazzák azt is, hogy a jobb bordélyok kapjanak megkülönböztető védjegyet, amely mintegy szavatolná, hogy ott a cégtulajdonos csak jó, egészséges és (jog)tiszta portékát kínál, nem dolgoztat például kiskorúakat és illegális bevándorlókat.” (Holland prostituáltak. Örömlánybánat: HVG 1994. február 5., 46. old. Glossza: a holland prostituáltak második érdekvédelmi egyesületüket alapították meg rossz híruk és jogi helyzetük javítása végett.)

g. „A fővárosban ellenzékiek ezreit tartóztatják le és kényszerítik arra, hogy csatlakozzanak a mudzsahedekhez, a szent harcosokhoz. A kormányhadsereg kíméletlenül leszámol azokkal a falvakkal, melyekre csak a gyanú árnyéka vetődik, hogy a lázadókat támogatják. A felperzselt föld taktikáját követve Szudánban százezrek váltak földönfutóvá. Az ország központi területeire bemerészkedő újságírók szerint virágzik a rabszolgaság: főként gyerekeket és nőket hurcolnak el,

akiket laktanyákban dolgoztatnak addig, amíg a férjek és apák ki nem váltják őket.” (Szudáni polgárháború. Párosan szép: HVG 1997. április 19., 34. old. Glossza: a függetlenségét Nagy-Britanniától 1956-ban elnyert Szudán viharos történelmének szinte állandó részévé vált a fegyveres lázadás.)

h. *„A bútorok zöme elhanyagolt, lepusztult állapotban vagy — értők szerint ez még rosszabb — átfestve, szakszerűtlen javítás után kerül a kereskedőkhöz, akiknek igencsak jó szeműeknek kell lenniük, hogy felismerjék bennük az értéket. Egy-egy öreg darab piaci ára így sem csupán attól függ, hogy mikor készült, hanem attól is, hogy sikerült-e igényesen — korhű módszerekkel, drága, esetleg nehezen hozzáférhető anyagokkal — restauráltatni, ami persze nem olcsó mulatság. A nagy cégek némelyike saját restaurátorműhelyt tart fenn — így tesz például a BÁV —, mások szükség esetén egyszerűen több jó nevű restaurátort is dolgoztatnak, mégsem mindig elég a kapacitás.*” (Régi bútorok kereskedelme. Antikbiznisz: HVG 1998. október 3., 84. old. Glossza: megélenkült a régi bútorok hazai piaca.)

A példák sora az említett adattárból is, máshonnan is tetszés szerint szaporítható. A megfelelő vonzat kiválasztásának háttérét azonban véleményem szerint a bemutatott szemelvények kellően megvilágítják: a (13a–d) szövegkörnyezetekben munkára való fölkérésről, egy összetettebb vállalkozáson belül valamely részfeladat elvégzéséhez értő szakember vagy szakemberek megbízásáról van szó a kényszeresség bármiféle mellékíze nélkül, míg a (13e–g) idézetek cselekvési szabadságukban valamilyen okból korlátozott gyermekek, illetőleg nők hozzájuk képest domináns ágenseknek alárendelt foglalkoztatásáról számolnak be. Mindezek alapján bizvást állítható, hogy a *dolgoztat* kétféle esetkiosztásával jól beleillik Hetzron (8) alatt listázott igecsoportjába.

Ugyanakkor azt sem lehet elhallgatni, hogy a körvonalazott megoszlás nem teljesen következetesen érvényesül a valóságban: (13h) esetében *-vEl* ragot várnánk, mégis tárgyesetet látunk (talán a sürgősség vetíti bele a szövegbe a kényszeresség képzetét), ami arra utal, hogy az alternatív vonzatok nem valamilyen rögzített, konvencionális jelentéssel, hanem a szűkebb vagy tágabb szövegösszefüggés által fölülrható kommunikációs jelentéssel, implikaturával egészítik ki a nyelvi jelentést. Az sem zárható ki, hogy a következetlenség tűnő raghasználat háttérében idiolektális, sőt dialektális különbségek állnak, ahogyan azt a föntebb idézett szakirodalmi helyek (Hetzron és Ackerman) is vélelmezik. Mindamellet, látva a HVG-beli adatok szóródási arányait, kivételnek a (13h)-hoz hasonló fogalmazás minősíthető, nem a (13a–d) tí-

pusú esetválasztás.

Hogy mi az oka az alfejezet elején említett tanulmányokban az intranszitiv alapmondattól eszközesetű kivitelezőt létrehozó szerkezet mellőzésének, Komlósy (2000: 289–90) frissebb és a műveltetés problémakörének bemutatását nézve a korábbinál lényegesen alaposabb munkájából kiolvasható: nem tekinti köznyelvnek az instrumentális változatokat, bár azok saját, a lexikai-funkcionális grammatika (LFG) keretei között kifejlesztett levezetése szerint is életképesek lehetnek. Komlósy szerint viszont ez nem (vagy nem egészen) felel meg a nyelvhasználat tényeinek. A korábbi „hetzroniánus” gondolatmenet és a bemutatott példák alapján azonban van okunk kételkedni az instrumentális végződés szórványos, kivételszerű vagy pusztán dialektális voltában. Különösen, mert maga Komlósy is elismeri (utalva a szakirodalomra), hogy bizonyos igékkel efféle szerkezeteket is lehet használni, felsorolva az általa legelfogadhatóbbnak tartott mondat típusokat:

- (14) a. *Pisti az öccsével állandóan a falra pisiltet.*
b. *Babonából minden látogatóval beleköpetnek a kútba.*
c. *A gyerekekkel már minden szomszédhoz becsöngettettünk.*
d. *Legalább a kutyára nézess rá a szomszédal, amíg távol leszünk!*
e. *Gondoltatsz néha a gyerekekkel a szüleikre is?*

Úgy véli, hogy ezeket „olyan alapigékből kapjuk, amelyek az ágensi alany mellett egy olyan direkcionális (irányt jelölő) argumentumot is tartalmaznak, amely nem magának az alanynak, hanem valamely felőle induló (s tipikusan általa kibocsátott) anyagnak, hatásnak, a mentális tevékenység tárgyának stb. a mozgásirányát adja meg” (i. m. 290). Vegyük észre, hogy a (14) mondatainak többségében az instrumentális vonzat nem egyszerűen választás kérdése: tárgy esetbe az eszközlő rendszerint nem is kerülhet. A D) feltétel ismeretében a tapasztalt fejleményekben nincs semmi rendkívüli: ezek a mondatok olyan szituációkat írnak le, amelyekben a műveltetés a kezdeményező részéről a megkérés, fölhívás (instrukcióadás) aktusával valósulhat meg, kényszeríteni, direkt módon felügyelni nem nagyon lehet, illetőleg nem szokás a falra pisilést, kútba köpést, csöngetést, a szomszéd segítségét és a szülőkre gondolat.

Arról sem szabad megfeledkezni, hogy van még egy, eddig nem tárgyalt kifejezési formája a kivitelezőnek a *dolgoztat* és néhány más ige mellett (vö. az ÉKsz. *dolgoztat* szócikkével):

(15) a. *Te melyik cégnél dolgoztatsz?*⁵

b. „*A díszmagyar iránti szaporodó igények kielégítésére mindenesetre külön szalonok alakultak. Közülük a pesti Tiller, a Misoga, valamint a Weiner és Grünbaum volt a legfelkapottabb, de a nemesség eredet szerinti elkülönülése a varratásnál is feltűnő volt: a történelmi családnevek viselői jószerivel csak Schäffer Jánosnál dolgoztattak.*” (A díszmagyar története. A grófi szűrőn: HVG 1996. augusztus 31., 71. old. Glossza: a díszmagyar ünnepi viselet múltjáról, politikai üzenetéről a millicentenárium kapcsán.)

A szótár összeköti a *-vel* és a *-nál* használati körének leírását a tárgyeset ellenében. Az előbbieket jelentése eszerint: 'rendszeresen ugyanazt (az iparost) bízza meg vminek az elkészítésével', az utóbbi: 'munka végzésére kötelez vagy kényszerít'. A HVG példáira gondolva lehet alapja ennek a társításnak, bár a 'rendszeresen ugyanazt' kitévelt szükségtelennek érezhetjük (még akkor is, ha egyébként jellemző), illetőleg a *-nál* adessivusi tartalma miatt szigorúbb megszorítások vannak számára előírva: a munkavégzés helyhez van kötve, tudniillik oda, ahol a tevékenységet folytató — tehát a műveltetésben vitathatatlanul eszközlő szereplő — szakember vagy vállalat a célra berendezkedett. Az viszont valódi párhuzam, hogy a tárgyeset kényszerességével ellentétben mind az instrumentális, mind az adessivus ragja a megbízás, fölkérés jelentésárnyalatát sugalmazza az indirektség skáláján. A *-nál* talán még egy fokkal közvetettebb.

2.3. Az igék csoportosítása

Mielőtt kísérletet tennék az esetkiosztás alternatív (vagy inkább additív) modelljének megfogalmazására, a tisztánlátás érdekében célszerűnek látszik az igék szélesebb körét bevonni a vizsgálatba. Az adatok csoportosításától remélni lehet, hogy a végkövetkeztetés nemcsak néhány, esetlegesen kiválasztott igére lesz érvényes, hanem felöleli a lehetséges realizációk egészét, de legalábbis a túlnyomó részét.

A főbb szempontokat előzetesen rögzíteni kell. Az egyik legfontosabb az, hogy csak intranzitív alapú képzéseket vizsgáljak, kizárva az implicit tárgyi argumentumú és eszközesetű vonzattal rendelkező igéket is, ugyanis az előbbieket a tárgyesetű, az utóbbiak az eszközesetű levezetést gátolhatják meg. Nem foglalkozom az egyébként produktív műveltető képzésnek a szakirodalomban részletesen tárgyalt nyelvi és nyelven kívüli, kognitív vagy praktikus termé-

---

⁵ Erre a kifejezőmódra M. Korchmáros Valéria hívta föl a figyelmemet.

szetű korlátaival⁶, sem az álműveltető igékkel (*biztat, erőltet, kitüntet, sirat* stb.).

Számolni kell a nyelvérzék bizonytalanságaival is. Abesorolások ezért csak azzal a megszorítással érvényesek, hogy elfogadjuk: az élőnyelvi esetválasztásban tág tere nyílik a szemantikai analógiának, és a kontextus nagyban befolyásolja a műveltető szerkezetek megítélését.

Kezdjük mindjárt a felsorolást a permisszív vagy kvázi-permisszív példákkal, amelyekre talán szintén kiterjeszhető lesz a végáltalánosítás. Azt látjuk, hogy az alapige alanya a műveltetés során mindig tárgyesetbe kerül:

- (16) *csurogtatja* a mézet, *(ki-)csíráztatja* a magot, *kifolyatja* a vizet a kádból, *bömböltetia* magnót, *bőgeti* a motort, *jártatja* a száját stb.

Nem humán ágensek műveltetésekor ezt tapasztaljuk:

- (17) *delelteti* a jószágot, *futtatja* a lovakat, *röpteti* a madarat, *sétáltatja* a kutyát, *éhez-teti* az állatait, *nyivákolttatja* a macskát stb.

Általános tehát a tárgyeset. Mégis, olykor talán adhatunk instrukciót némely „magasabbrendű” állatnak, és ilyenkor az eszközeset is szóba jöhet: például a cirkuszban az idomár *körbesétáltat az elefántokkal* a porondon, *integettet a csimpánzokkal* a közönségnek, *átugrat a tigrisekkel* az égő karikán stb.

Vessünk most egy pillantást a lexikalizálódott (vagy a lexikalizálódás útján előrehaladott) igékre, amely csoportban ismét csak a tárgyeset kizárólagosságát rögzíthetjük:

- (18) *adóztat* vkit, *beírat* vkit az iskolába, *foglalkoztat* vkit, *hátráltat* vkit, *hívat*vkit, *igazoltat* vkit, *iskoláztat* vkit, *kéret* vkit, *kilakoltat* vkit, *(meg-)leckéztet*vkit, *ringat* vkit, *szerezdtet* vkit, *(meg-)szondáztat* vkit, *vallat* vkit stb.

E példák egyike-másika fölveti az álműveltető igéktől való elhatárolás problémáját. Szempon-tunkból mégis inkább azt tanulságos megfigyelni, hogy az ilyen igék kezdeményezője mindig aktív részese a cselekvésnek, direkt módon közreműködik, ő a domináns, fölrendelt ágens;

⁶ Hetzron (1976: 387–9) [–utasítható] igéi főleg a spontán pszichológiai és fiziológiai folyamatokat megnevező szavak, ösztönösen produkált cselekvést jelentő kifejezések köréből kerülnek ki (pl. *fázik/*fázat, bizik/*bízat, töpreng/*töprengtet, habozik/*haboztat*). Komlósy (2000: 254–79) kiegészíti a listát a Hetzronéhoz hasonló, akaratlan cselekvésmódokat jelölő ágenses (*sántít, támolyog, botorkál, kapálódzik*) és a statikus experiens tartalmú (*lennyűgöz/*lennyűgöztet, tetszik/*tetszet, vonzódik/*vonzódtat*) igék mellett a mediálisokkal (**csukód(t)at, *nyíl(t)at, *sül(t)et* stb.), továbbá az ún. emelő igékkel (*tűnik, rémlik, vél* stb.).

olykor kényszerítő, a kivitelező számára hátrányos, autoriter magatartást tanúsíthat, s ennek következtében a kivitelezőnek nem marad választása — Hetzron D) kritériuma kijelöli a tárgyesetet az eszközlőnek, és meg is magyarázza az okot.

Lássuk azokat a nem (oly mértékben) lexikalizálódott, vagyis produktívnak értékelhető képzéseket, amelyeknél szintén csak tárgyeset használható, -vEl vonzat nem:

- (19) *(el-)altat* vkit, *állomásoztat* vkit (vkivel?), *(meg-)buktat* vkit, *(el-)búcsúztat*vkit, *(el-)bújtat* vkit, *elhallgattat* vkit, *emlékeztet* vkit, *(ki-)éheztet* vkit, *éteztet* vkit, *(le-, rá-)fektet* vkit, *felzárkóztat* vkit, *fürdet* vkit, *gyóntat*vkit, *(meg-)hintáztat* vkit, *(be-, el-)juttat* vkit, *koplaltat* vkit, *leéget* vkit, *leültet*vkit, *lélegeztet* vkit, *(elő-, fel-, le-, be-, vissza-)léptet* vkit, *megörvendeztet* vkit, *megszólaltat* vkit, *(meg-)mosdat* vkit, *nyaraltat* vkit (vkivel?), *(meg-)nyugtat*vkit, *pihentet* vkit (vkivel?), *sátoroztat* vkit, *siettet* vkit, *származtat* vkit, *szerepeltet*vkit, *szétozlat* vkiket, *(hozzá-, le-, rá-)szoktat* vkit, *(meg-)szoptat* vkit, *(el-)szórakoztat* vkit, *(meg-)szöktet* vkit, *táboroztat* vkit, *túráztat* vkit (vkivel?), *üdültet* vkit (vkivel?), *(meg-)változtat* vkit, *(meg-)vár(akozi)at* vkit, *(le-)vetköztet* vkit, *(le-)vizsgáztat* vkit stb.

A lista tagjainak egy része érezhetően a lexikalizálódás felé mutat (külön szótári tételek az egy- és kétnyelvű szótárakban), nehezítve a (18)-ban bemutatott igéktől való elkülönítést. Ám, ami fontosabb: a kezdeményező itt is erősebb ágens, mint a kivitelező. A kivitelező gyakran nem is ágens (*éhezik/éheztet*, *megnyugszik/megnyugtat*, *változik/megváltoztat* stb.), ami minden bizonnyal onnan ered, hogy már az alapige alanya sem ágens. Úgy látszik tehát, számít, ki a hangsúlyosabb ágens: a kezdeményező vagy a kivitelező, illetőleg, hogy a kivitelező ágens-e egyáltalán.

A következő csoport azokat a szavakat foglalja magába, amelyek a tárgy- és eszközesetű műveltetést egyaránt megengedik, azaz a *dolgoztat*-ot és a hozzá hasonlóan viselkedő igéket:

- (20) *beleegyeztet* vkit/vkivel vmibe, *beszámoltat* vkit/vkivel vmről, *beszéltet*vkit/vkivel vmiről, *bicikliztet* vkit/vkivel, *csónakáztat* vkit/vkivel, *diétáztat*vkit/vkivel, *dolgoztat* vkit/vkivel, *elgondolkodtat* vkit/vkivel vmiről, *elnököltet*vkit/vkivel, *előfizettet* vkit/vkivel vmire, *hazagyalogoltat* vkit/vkivel, *imádkoztat*vkit/vkivel, *kocsikáztat* vkit/vkivel, *köhögtet* vkit/vkivel, *(át-, be-, ki-)költöztet*vkit/vkivel vhová, *lemond*at vkit/vkivel vmiről, *letérdeltet* vkit/vkivel,

nevettet vkit/vkivel, *nyilatkoztat* vkit/vkivel vmiről, *odautaztat* vkit/vkivel vhová⁷, *pályáztat* vkit/vkivel vmire, *sétáltat* vkit/vkivel, *ülésettet* vkiket/vkikkel stb.

A korábban mondottakkal összhangban azt gondolom, hogy az alakpárok leginkább a kezdeményezőnek a cselekvésben való részvételét minősítik: közvetlenül beavatkoznak (tárgyeset) vagy indirekt módon, instrukció adásával (eszközeset) érik el az eszközlő részvételét a leírt eseményben. Ismételten utalok arra, hogy az esetleges akceptálhatósági problémákat a megfelelő szövegösszefüggés feloldhatja.

Közvetlen kihívást jelent a Komlósy nézetét osztó szakirodalom számára a (21)-ben összegyűjtött példasor, itt ugyanis csak eszközesettel grammatikus igék következnek:

(21) *báboztat* vkivel a gyerekeknek, *becsöngettet* vkivel vkihez, *bekopogtat*⁸ vkivel vhová, *belefüjtat* vkivel a sípjába, *beleharaptat* Hófehérkével az almába, *belekóstoltat* vkivel az ételbe, *belelapoztat* vkivel a könyvbe, *beleszagoltat* vkivel vmi-be, *benyitatt* vkivel az ajtón, *beolvastat* vkivel vkinek, *feliratkoztat* vkivel vmire, *fellebbeztet* az ügyvéddel, *felmondatt* vkivel vkinek, *felügyeltet* vkivel vmire, *gratuláltat* vkivel vkinek, *harangoztat* vkivel, *integettet* vkivel, *interneteztet* vkivel, *kísérleteztet* vkivel, *rádudáltat* vkivel vkire, *rálövet* vkivel vkire/ vmire, *ráparancsoltat* vkivel vkire, *(össze-)spóroltat* vkivel vmire, *sürgönyöztet* vkivel, *takarékoskodtat* vkivel, *távíratoztat* vkivel, *tolmácsoltat* vkivel, *udvaroltat* vkivel vkinek, *utánanézet* vkivel vminek stb.

Az itt felsorolt igékkel ábrázolt cselekvések általában nem kényszeríthetők, rendszerint nincs szükség a kezdeményező (instruktor) személyes jelenlétére, a kivitelező az igazi ágens, akit a kezdeményező felkér az adott akció végrehajtására, de többé-kevésbé megmarad a cselekvési szabadsága. Az is igaz persze, hogy a képzett alakok használati gyakorisága többnyire jelentősen elmarad az alapigék gyakoriságához képest.

Van az instrukcióadásnak néhány speciális kontextusa, amelyben a szokásosnál kiterjedtebb a műveltethető igék köre. Az egyik ilyen a színházi szituáció az íróval, rendezővel mint instruktorral, de ilyen a tettetés, színlelés (hétköznapi) esete is (vö. Hetzron i. m. 387–9; Komlósy 2000: 255–6):

⁷ A példát vö. a 3. lábjegyzet utolsó mondatával.

⁸ A *kopogtat* furcsa ige, mert van álműveltető jelentése is ('vki *kopog* az ajtón' ⇔ 'vki *kopogtat* az ajtón'). Ezért talán a *kopogtattat* kettőzött faktitív képzés sem példa nélküli a nyelvhasználatban, még ha erőltetettnek is hat.

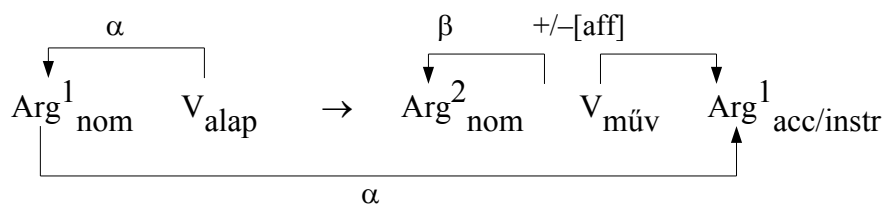
(22) *ásíttat, bólogattat* vkivel, *bandzsíttat* a komikussal, *meghalatja* a főszereplőt a darab végén, az asztalon *táncoltat* a kikapós fogadósnéval, *kártyáztat, zongoráztat* Jávorral a Halálos tavaszban, *hallgattat* vkivel vmiről a vendégek jelenlétében stb.

Instrukcióadásról lévén szó, a várakozásnak megfelelően általában eszközesetet látunk. Kivételesen a *meghalat*— de a *meghal* alapige alanya nem ágens, s feltételezve a tematikus szerep öröklődését, a fenti példaelemzésből leszűrhető, hogy csak ágens kivitelezők kapnak eszközesetet, *patienssek, experienssek, természeti erők* stb. nem.

A példaelemzések tanulságait összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az újabb szakirodalomnak nincs igaza, amikor a kivételszerűségekre hivatkozva kizárja a szabályáltalánosításból az eszközesetű kivitelezést intranszitiv alapú képzésnél. Új szabályt kell ezért megfogalmazni, amely a teljes (16)–(22) adathalmazra érvényes, vagy legalábbis lényegesen kevesebb a kivétel alóla, mint a Komlósy-szabály alól.

2.4. A javasolt megoldás

Miután áttekintettük az eddig született szemantikai, valamint strukturális beállítottságú elméleti leírásokat, és egybevetettük őket a nyelvi adatok tanúságával, alternatív magyarázatunk kulcsául a tematikus szerepek kínálkoznak. Ezek összefüggéseinek bemutatását szolgálja az alábbi egyszerű séma:

2. ábra

A tematikus szerepek kiosztásának vázlata

Az ábrában α és β tematikus szerepek. α -t eredendően az alapige alanya kapja. Ez a tematikus szerep az argumentummal együtt öröklődik: ha nem ágens (*emlékezik/emlékeztet, éhezik/éhez-tet, leég/leéget, rászokik/rászoktat* stb.), a műveltető szerkezet eszközlője tárgyesetbe kerül,

mert eszközesetet csak ágensok kaphatnak.

Ha az alapige alanya ágens, a műveltető szerkezet kivitelezője kaphat tárgyesetet vagy eszközesetet is attól függően, hogy a műveltető ige alanya *a*) ágens (→ tárgyeset) vagy *b*) instruktorként (→ eszközeset) tematikus szerepet kap a műveltető igtől. Az ágens definíció szerint aktív résztvevő, aki személyes közreműködésével irányítja a cselekvést, amelyben domináns szereplő a kivitelezőhöz képest. Az instruktorként viszont olyan szereplő, aki csupán megbízást, utasítást ad valamely cselekvés végrehajtására a kivitelezőnek, de nem föltétlenül működik közre személyesen az akcióban, így a kivitelezőhöz képest másodlagos résztvevő.

Ha a műveltető ige alanya ágens, az öröklött α tematikus szerep némileg módosult formában érvényesül a kivitelező vonatkozásában: [+aff] jegyet fog kapni a műveltető igtől, s így ráhatott (affected) ágens lesz. Saksena (1980) a hindi nyelv adataiból kiindulva már korábban megállapította, hogy a képzett igével kifejezett aktivitás hatást gyakorolhat a kivitelezőnek az alapszerkezetből hozott, alapvetően ágensi tematikus szerepre oly módon, hogy az ágensségek a *patiense*vel, *experiense*vel érintkező határai felé tolja el, s ez a szemantikai árnyalat összefonódik valamelyik esettag (többnyire a tárgyeset vagy a dativus) használatával egy másikkal (leginkább az instrumentálissal) szemben. A magyarban is érezzük, hogy, mondjuk, a *nyaraltat*, *hintáztat*, *csónakáztat*, *várakoztat* igék eszközlője nem „igazi” ágens, jóllehet alapigéik alanya kétségkívül az. Ezért mondja Saksena azt, hogy az ágens valójában nem egységes kategória: különbséget kell tenni ráhatott (affected) ágens és nem ráhatott ágens között. A „ráhatott” terminus arra utal, hogy a szereplő az igei ráhatás középpontjában van, ami a *patiense*kre és *experiense*kre szintén igaz, így a nem ágensi intranszitiv alapigék kezdeményezője is mindig ágens, nem instruktorként. A Saksena terminológiájába vetett bizalmat megerősítheti az a tény, hogy a hindi adatokat tanulmányozva nagyon hasonló megoszlást talált, mint amelyet a magyarban megfigyeltünk: a tárgy-/részesesetű *-koo* és az instrumentális *-see* végződése az igék egy csoportjánál szemantikai kontrasztot létrehozva váltakozhat, más igeéknél pedig vagy az egyik, vagy a másik jöhet csak szóba — a *-koo* a ráhatott, a *-see* a nem ráhatott eszközlők jelölője.

Az intranszitiv alapú műveltetés esetkiosztását tehát elsősorban a kezdeményező tematikus szerepe határozza meg. α , β , valamint a +/-[aff] jegy kölcsönviszonyát az alábbi táblázat teszi könnyen átláthatóvá:

β	α	-Ágens	+ [aff]	- [aff]
	Ágens	TÁRGY	TÁRGY	×
Instruktor		×	×	ESZKÖZ

Ezen a ponton kell visszatérnünk a *leültet*, *pihentet* és *siettet* igékre, amelyek megítélésére már Hetzron megfigyelésének értékelésekor is gondot okozott. Miért tárgyesetű (vagyis: miért ráhatott ágens) ezek eszközlő argumentuma, ha instrukcióadásról van szó? Ami az elsőt illeti, *leültetni* átvitt értelemben elítélteket, szó szerinti értelemben olyan személyeket (pl. kisbabát, időseket vagy ájult, szédült, netán ittas) embert szoktak, akik valamilyen okból segítségre (tehát ágensi kezdeményezőre) szorulnak. Vendégek helytel kínálásakor vagy az elsődlegesen ezekhez a jelentésekhez asszociált strukturális kényszer, vagy (és talán inkább) az az udvarias személyes közreműködés hívja elő a tárgyesetet, amely például a kabát lesegítésének vagy a szék kihúzásának gesztusában nyilvánul meg. A *pihentet* ige kezdeményezője jellemzően ágens akkor is, ha kisgyermek vagy idős rokon lefektetéséről van szó, és akkor is, amikor egy versenyzőt, sportolót pihentet az edzője, aki hozzá képest fölérendelt ágens — tudniillik ő dönti el, sportolója játsszon vagy tartalékolja erejét a későbbi feladatokra. A *siettet* viselkedése azonban csak eléggé körmönfont okoskodással „menthető”: azért mutathatja az esethierarchia-kényszer közvetlen hatását, mert a sietség, sürgősség képze a ráhatottság, és nem a cselekvésbeli önálló akarat érzetét kelti. Távoli párhuzam lehet a *dolgoztat* (13h)-ban tapasztalt, rendhagyónak értékelt adata, amelynek kontextusában szintén ott van a sürgősség, gyorsított tevékenység pluszjelentése.

Arra is választ kaptunk, hogy az (a–b) példapárban illusztrált aspektuális különbség igényli-e külön szabály megfogalmazását a perfektív igék számára: nem, hiszen (9a) és (9b) eszközlője is ráhatott ágens, ezért szükségképpen tárgyesetet kapnak. A köztük lévő szemantikai eltérés, amely az alapállítás tagadhatóságát érinti, számunkra másodlagos. Magyarozatát egyébként Ackerman (1992: 545) meg is adta: a perfektív interpretáció azt jelenti, hogy a cselekvés teljes egészében lezajlott vagy várhatóan lezajlik, s így nem lehet kérdéses, hogy az eszközlő végrehajtja, illetőleg végrehajtotta-e feladatát, vagy sem (tehát nem tagadható a proposíció), folyamatos értelmezésnél viszont nem tudható biztosan, eredményes lett vagy lesz-e a műveltetés.

Ackerman (i. m.) helyesen állapítja meg, hogy ez a magyarban és sok más nyelvben dokumentált morfológiai–szintaktikai–szemantikai alternáció összhangba hozható Dowty (1991) tematikus proto-szerepekről szóló elméletével. Dowty ugyanis abból indul ki, hogy a tematikus szerepek megfogalmazásával, szétválasztásával és limitálásával számos probléma

adódik, ha merev kategóriáknak tekintjük őket. Ezzel szemben azt javasolja, hogy a határozatlan számú és bizonytalan elnevezésű fogalmi csoportok helyett részesítsünk előnyben két fő fogalomnyalábot, a proto-ágenst és a proto-patientst, amelyeket a prototípus-elméletben szokásos tipikus tulajdonságok segítségével lehet definiálni. Ilyen releváns tulajdonsága a proto-ágensnek események előidézése vagy a fennálló állapotok megváltoztatása, az akaratlagos közreműködés, míg a proto-patiensnek egyebek között a kauzális ráhatottság, illetőleg az alávettség az események menetének (i. m. 572). A prototipikus sajátságok súlyozódnak az argumentumszelekció során, így csak akkor kerül tárgyesetbe a kivitelező, ha prototipikus patientstnek, de legalább patientst-jellegűnek bizonyul egy képzeletbeli skálán. Ha a kezdeményező instruktor, az ágensség egy alacsonyabb fokát képviseli, hiszen nem avatkozik direkt módon a cselekménybe, mindazonáltal akaratlagos közreműködő, s mint ilyen, kétségkívül ágens. Ebben az esetben az eszközlő sem minősül prototipikus patientstnek, mert nem pusztán ráhatott, alávetett cselekvésvégrehajtó, hanem többé-kevésbé (tehát az akaratlagosság skáláján valamilyen pozitív fokozattal jellemezhető) szabad alakítója a történéseknek.

2.5. A tranzitív igék alanyának esztváltása

Tranzitív igék képzésekor más a helyzet, mint azt a tárgyatlanoknál láttuk: nincs választási lehetőség kétféle vonzatszerkezet között, hanem — ahogyan azt a (11b) szabály helyesen jósolja — jelentésárnyalatbeli eltérésekre való tekintet nélkül mindig eszközesetbe kerül a kivitelező (kivéve persze, amikor adessivusba is tehető, pl.: *A Patyolatnál tisztítatja a ruháit*). Nem vonva tehát kétségbe a szabály adekvát voltát, az sem kerülheti el a figyelmünket, hogy némely tárgyias ige faktitív képzésekor tapasztalunk valamiféle kettősséget:

- (23) a. *Megitattam Gergővel a bort.* (rávettem, nem kényszerítettem)
 b. *Megitattam Gergőt a borral.* (nem tudta vagy nem akarta meginni, erőltetni kellett)
 c. *Megettettem a húgommal a főzeléket.* (rávettem, hogy egye meg)
 d. *Megettettem a kisbabát a főzeléssel.* (direkt közreműködés, „valódi” etetés)
 e. *Megismerttettem a hallgatósággal a nyelvi norma újabb értelmezését.*
 (nem annyira direkt és személyes)
 f. *Megismerttettem a hallgatóságot a nyelvi norma újabb értelmezésével.*
 (direktebb, személyesebb, hatékonyabb)

Az *itat* és az *etet* esetében azt is mondhatnánk, hogy kétféle *iszik* és *eszik* ige vana lexikonban: egy tranzitív és egy intranszitiv; ez indokolná a kettősséget. A *megismerttet* azonban nem lehet ilyen, hiszen a „*Megismerttettem a hallgatóságot*” mondat nem áll meg önállóan a lábán. A

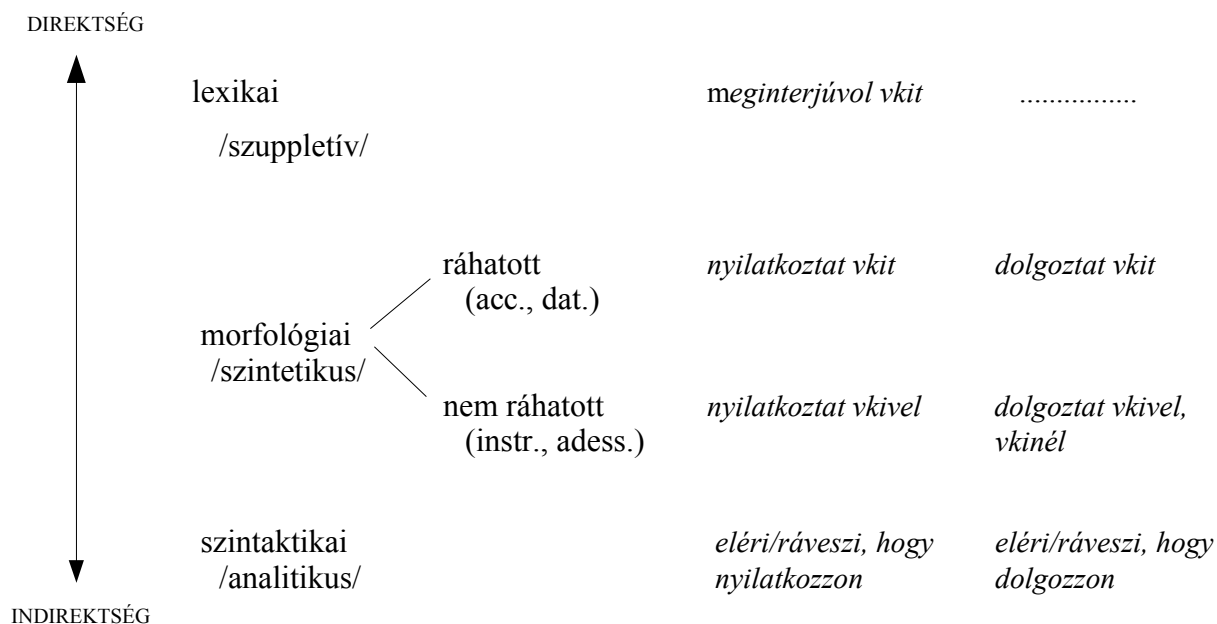
másik két ige is fölvetné azt a kérdést, honnan ered az eszközesetű vonzat intranzitív alapú műveltetéskor, mivelhogy az alapszerkezetnek nem része.

Bár a példák tényleg sajátosak, mégis jó lenne elfogadható magyarázatot találnirájuk. A szigorú strukturális megközelítés egymagában nemigen tud ilyennel szolgálni. A glosszák-ból viszont joggal következtethetünk párhuzamra a tárgyatlan alapigék képzésénél látott megoszlás és (23a–f) mondatai között: valójában a formai (esethierarchia-elvű) és a tematikus szerep befolyásán alapuló (szemantikai–pragmatikai) kritérium interferenciáját érzük itt tetten — az eszközesetű kivitelezők kezdeményezője inkább instruktor, a tárgyesetűeké közvetlenül beavatkozó ágens. Más megközelítésben azt is mondhatjuk, hogy a tárgyeset a beszélő által középpontba állított (ráhatott) összetevőt jelöli ki az ábrázolt valóságeseeményben, ami nem mond ellent az eszközesetű ágens nagyobb cselekvési szabadságának.

3. Összefoglalás

Ebben a dolgozatban tipológiai keretbe ágyazva vizsgáltam a magyar műveltető szerkezet argumentumszelekcióját. Az eddigi szabályáltalánosítások erényeit és hiányosságait mérlegre téve új, reményeim szerint adekvátabb összefüggést igyekeztem megfogalmazni a tematikus viszonyok feltérképezésével. A cél elsősorban az volt, hogy pontosabban megragadjam az adatok mögött sejthető nyelvi gondolkodást. Az elemzett példákat részben a szakirodalmából, részben egy sajtónyelvi korpuszból, részben pedig a rendelkezésre álló egynyelvű szótárakból vettem. A legfontosabb tanulság talán az, hogy Hetzron Róbert itthon kevésbé méltányolt intuíciójának megfelelően a magyar azok közé a nyelvek közé tartozik, amelyekben jelentésbeli szempontok is befolyásolják a műveltetés kivitelezőjének esetjelölését intranzitív alapú képzéskor, mégpedig attól függően, hogy a kezdeményező az akcióba közvetlenül beavatkozó szereplő, avagy instruktor, azaz csupán megbízást adó, munkavégzésre fölkerő résztvevő.

A bevezetőben szó esett a direktség–indirektség univerzálisnak tartott szemantikai skálájáról, amely párhuzamba állítható az eszközlő feltételezett cselekvési szabadságával és a lehetséges nyelvtani kifejezésmódokkal. Magyar adatokkal szemléltetve a fokozatokat, befejezőképpen az alábbi ábrával támogathatjuk Comrie erre vonatkozó hipotézisét:

3. ábra

A direktség szemantikai skálája magyar példákkal

Hivatkozások

- Ackerman, Farrell 1992: On the domain of lexical rules: Hungarian causatives and wordhood, in: Kenesei I. – Pléh Cs. szerk. *Approaches to Hungarian, Vol. 4: The structure of Hungarian*, Szeged, JATE, 9–35.
- Ackerman, Farrell 1994: Entailments of predicates and the encoding of causees, *Linguistic Inquiry* 25: 535–47.
- Cole, Peter 1983: The grammatical role of the cause in Universal Grammar, *International Journal of American Linguistics* 49: 115–33.
- Comrie, Bernard 1976: The syntax of causative constructions: Cross-language similarities and divergences, in: Shibatani, M. szerk. *The grammar of causative constructions: Syntax and semantics, Vol. 6*, New York, Academic Press, 261–312.
- Comrie, Bernard 1981: *Language universals and linguistic typology*, Oxford, Blackwell.
- Comrie, Bernard 1985: Causative verb formation and other verb-deriving morphology, in: Shopen, T. szerk. *Language typology and syntactic description, Vol. 3: Grammatical*

- categories and the lexicon*, Cambridge, Cambridge University Press, 309–48.
- Dolovai Dorottya 1993–94: A vogul nyelv műveltető szerkezeteinek típusai, *Néprajz és Nyelvtudomány* 35: 3–16.
- Dowty, David 1991: Thematic proto-roles and argument selection, *Language* 67: 547–619.
- ÉKsz. = Juhász József et al. szerk. 1972: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hetzron, Robert 1976: On the Hungarian causative verb and its syntax, in: Shibatani, M. szerk. *The grammar of causative constructions. Syntax and semantics, Vol. 6*, New York, 371–98.
- Keszler Borbála szerk. 2000: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in: Kiefer F. szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 299–527.
- Komlósy András 2000: A műveltetés, in: Kiefer F. szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 213–92.
- Mikola Tibor 1999: A magyar műveltető szerkezet története, finnugor háttere, in: Büky L.–Forgács T. szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet*, Szeged, JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 109–19.
- MMNy. = Rácz Endre szerk. 1968: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- MMNyR. = Tompa József szerk. 1962. *A mai magyar nyelv rendszere I–II.*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Saksena, Anuradha 1980: The affected agent, *Language* 56: 812–26.
- ÚMNyt. = É. Kiss K. – Kiefer F. – Siptár P. 1998: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris.